

MIDDELEEUWSE HERPETOLOGIE, DEEL 12

SALAMANDRA, DAT OEC TFIER MEDE VERSLAET

Inhoud: Inleiding - Salamandra, dat oec tfier mede verslaet - Excurs - Literatuur

Door: Marcel van der Voort, Heerbaan 14, 5721 LS Asten.

* * *

INLEIDING

Voor moderne wetenschappers enigszins verwonderlijk, dat Maerlant nu een amfibie behandelt. In zijn tijd impliceerde de term 'serpent' blijkbaar heel wat meer dan tegenwoordig. Vooral Topsell's boek laat dat duidelijk zien. Hij behandelt spinnen, vliegen, schildpadden, krokodillen, hagedissen, bijen, wespen, horzels, padden, kikkers en ook slangen onder de verzamelnaam 'serpentes'. De wetenschap moest nog even op Linnaeus wachten. Nu dus de salamander, een erg interessant dier, dat zeer tot de nog niet door de empirie geïnspireerde verbeelding sprak.

SALAMANDRA, DAT OEC TFIER MEDE VERSLAET

*Salamandra es een maniere
Van serpentes, die in den viere*
595 *Leven daer et in gaet,
Ja dat oec tfier mede verslaet.
Plinius, Jacob ende Adelijc,
Aristoteles ende Solijn
Segghen ende doen verstaen,*
600 *Dat na die lacerte es ghedaen.*
(vss 593-600)

De salamander behoort tot een slangesoort die kan leven in het vuur, ja die zelfs het vuur kan doven (vandaar dat we heden ten dage nog de *vuursalamander* kennen). Nogal wat illustere wetenschappers: Plinius, Jacobus van Vitry, Adelinus, Aristoteles en Solinus, vertellen ons, dat de salamander lijkt op de hagedis.

*Ysidorus srect: sine maniere
Gaet voer alle venijnde diere.
Plinius seghet: menne siets niet,
Sonder alst sere te reynen pliet.*
(vss 601-604)

Voor Isidorus van Sevilla is de salamander het giftigste dier dat er bestaat. Daarop had Maerlant ons al eerder geattendeerd: in de verzen 34-36 had hij ons al verteld, dat slangen over het algemeen maar één mens tegelijk kunnen doden. Toen al noemde hij expliciet de salamander als dier dat meer dan één mens tegelijk kon doden. We worden verderop uitgebreid geïnformeerd over de wijze waarop dat dan in zijn werk ging. Plinius merkt nog op, dat je de salamander nauwelijks te zien krijgt, tenzij het hard regent.

- 605 *Sijn spu dats utermaten quat.
Ist datter een mensche in gaet,
Hem ontvallet al sijn haer.
Op boemen clemtet ende daer
Venijntet dappele, ende wier of bijt,*
610 *Dat hi steruet in corter tijd.
Valtet in twater, hi es emmer doet,
Diere of nut clene of groet.
(vss 605-612)*

Het is het speeksel van de salamander dat dit dier zo gevaarlijk maakt: bij een mens die ermee in aanraking komt vallen al de haren uit. Het komt wel eens voor, dat salamanders in bomen klimmen en daar dan bijvoorbeeld de appels vergiften. Wie vervolgens in zo'n appel bijt, sterft daar stante pede aan. Wanneer een salamander in het water valt, gaat degene die er veel of weinig van drinkt dood.

Amfibieën beschikken weliswaar over gifklieren die een sterk giftig secreet kunnen produceren, maar dat heeft slechts hoogst zelden een schadelijke uitwerking op de mens (Grzimek, 1973, pag. 333).

- Men vint erehande maniere
Van salamandren die leven in viere,
615 Ende hebben wulle ofte haer:
Ende daer of seghtmen over waer,
Datmen daer of gordel ende cleider maect,
Dien nemmerme gheen brant ghenaeet.
(vss 613-618)*

Er bestaat een salamandersoort die in het vuur leeft en die bedekt is met een soort wol of met haren. Daarvan vertelt men, dat er gordels en kleren van gemaakt worden die onbrandbaar zijn.

Aristoteles had de mensheid al op deze eigenschap opmerkzaam gemaakt. Deze Griekse filosoof had 'van horen zeggen', dat de salamander een voorbeeld was van een lichaam dat niet door vuur geconsumeerd zou kunnen worden. Het zou door de vlammen kunnen lopen en het vuur zelfs kunnen doven (Topsell, 1973, pag. 218). En er zijn getuigenissen uit latere eeuwen die zijn gelijk schijnen te bevestigen. Zo citeert Costello uit de autobiografie van Benvenuto Cellini, een Italiaans Renaissancekunstenaar en zilversmid, een voorval uit 1505 waaruit blijkt, dat hij tot de zeldzame mensen behoorde die het voorrecht hadden een salamander te zien in het midden van een stevig brandend vuur. Opdat hij dat voorval nimmer zou vergeten, gaf zijn vader hem een oorvig waarvan hij suizebolde. Dat deze twijfelachtige pedagogische aanpak wél effect heeft gesorteerd, blijkt uit het feit, dat Benvenuto Cellini het voorval niet vergeten was toen hij zijn autobiografie schreef (Costello, 1979, pag. 130).

- Men seghet van pauwes Alexandre,*
620 *Dat hi van ere salamandre*
Hadde een cleet, alst lelec was,
Woerpmint int vier, ende als ict las,
So quamt uut scoen ende claer.
Broeder Alebrecht seit over waer,
625 *Dat hi daer of een gordel sach,*
Ende dat voer hem int vier lach.
Alst gloiede dan dedement uut,
Onghescaet haer ende huut.
(vss 619-628)

Van paus Alexander III (1159-1181) wordt verteld, dat hij in het bezit was van een mantel van salamanderwol. Als deze vuil was, wierp men hem in het vuur, waar hij vervolgens weer schoon en mooi van kleur uitkwam. Broeder Albrecht (Albertus Magnus) zegt met stelligheid, dat hij gezien heeft hoe er een gordel van dat materiaal (salamanderwol) in het vuur lag. Toen de gordel gloeide, haalde men hem er ongeschonden uit.

Een hier niet door Maerlant genoemde legende vermeldt over de keizer van India, dat die een kleed had dat gemaakt was uit 1000 salamanderhuiden (Costello, 1979, pag. 132).

- Solinus seght daer toe:*
630 *Salamandra en heeft hi noch soe.*
Alle draghen si, als wi kennen,
Ende legghen eyere als hennen.
(vss 629-632)

Namens Solinus besluit Maerlant dit lemma met de opmerking, dat salamanders geen geslachtsonderscheid kennen (geen 'hij-tjes' en 'zij-tjes' kennen). Ze kunnen alle zwanger worden en leggen, net als kippen, eieren.

EXCURS

Plinius bleek verantwoordelijk te zijn voor het enorm aandikken van de fabeltjes omtrent de salamander. Van hem komt de waarschuwing ook, dat dit dier complete bevolkingen kan uitroeien. Behalve de reeds gemelde vergiftiging van fruitbomen, noemt hij zelfs de mogelijkheid voor de mensen om vergiftigd te worden als ze eten van brood dat een bakker gebakken heeft met behulp van door salamanders vergiftigd hout (Costello, 1979, pag. 131). Deze vergiftiging heeft naar alle waarschijnlijkheid een andere oorzaak. Costello meldt, dat er in 922 in Frankrijk 40.000 mensen stierven aan *ignis sacer*, het St.-Antoniusvuur. In 1128 stierven er alleen al in Parijs 14.000 mensen aan deze ziekte. Het is gemakkelijk om een in een zak bloem gevonden salamander van deze catastrofe de schuld te geven. Maar de echte verklaring ligt natuurlijk anders. Het St.-Antoniusvuur is een ischemisch gangreen van voeten en handen, veroorzaakt door ergotisme (kriebelziekte). Dit ergotisme ontstaat door vergiftiging met moederkoren, iets wat in genoemde tijden niet denkbeeldig zal zijn geweest. De onbegrepen échte oorzaak van zo'n epidemische uitbarsting van *ignis sacer* gaf uiteraard overvloedig voedsel aan de legendevorming rond de salamander.

White geeft als verklaring voor vuurvaste salamanders, dat het mogelijk wel eens gebeurd kan zijn, dat boomstronken waarin salamanders overwinterden in een zwak brandend vuur werden geworpen. Wanneer een salamander in het nauw wordt gebracht, scheidt het dier een secreet

af. Dat secreet werd verantwoordelijk gesteld voor het doven van het vuur. Anderen voegen hieraan toe, dat de salamander een dikke huid zou bezitten, die zelfs met een mes moeilijk te perforeren zou zijn. Als de vlammen deze dikke huid vernietigd hadden, kregen ze het vervolgens met het in overvloed aanwezige secreet te doen (Topsell, 1973, pag. 219). Aristoteles had dit verschijnsel van uitscheiding reeds geconstateerd. Door toedoen van Plinius echter, is het erg overdreven en kon zodoende tamelijk populair worden. En dat, terwijl Plinius zelf goed wist dat een salamander wel degelijk verbrandt in een vuur, want hij heeft dat zelf een keer uitgevoerd om een medicijn te maken van de as van het dier (White, 1960, pag. 184; Topsell 1973, pag. 219). Er is een verhaal bekend van een zekere Andreas, die een stukje textiel in het bloed van een salamander doopte. Toen hij daarna trachtte het lapje te verbranden, lukte dat niet. Andreas zag grote mogelijkheden met het salamanderbloed. Hij smeerde het op zijn hand en stak deze ook in het vuur. Zoals hij al vermoedde, voelde hij helemaal geen pijn (Topsell, 1973, pag. 218)!

In 1716 was de legende van de salamander onderwerp van empirisch onderzoek, getuige het verslag van een wreed experiment met een salamander, waarover uitsluitel gegeven werd in *The Philosophical Transactions of the Royal Society* van genoemd jaar: Een salamander die in het vuur werd gegooid, zwol op en braakte een dikke, slijmerige substantie uit die de dichtstbijzijnde kolen doofde. Het dier trok zich direct terug op die gedoofde plaats, waarna het verschijnsel zich herhaalde. Op deze manier redde het dier zich van het geweld van het vuur gedurende twee uur. Daarna leefde deze salamander nog negen maanden (Costello, 1979, pag. 133). Kolen die eenmaal door een salamander waren gedoofd, kreeg men niet meer aan het branden, zelfs niet in smederijen waar stevig aangeblazen kon worden (Topsell, 1973, pag. 219).

De salamander had, zijn grote giftigheid ten spijt, niettemin natuurlijke vijanden. Plinius noemt met name de *cantharides* ('Amongst the Belgies or Netherlanders, it is tearmed *Spaensche Vlieghe*', Topsell, 1973, pag. 96) als bestrijders van de salamander (Plinius, 1975, pag. 243). Elders noemt hij het vlees van een zeeschildpad, vermengd met dat van kikkers, een werkzaam middel tegen hen. Ongewis blijft daarbij, of het profylactisch of therapeutisch werkte (Plinius, 1975, pag. 485). Beten van salamanders adviseerde Plinius te bestrijden met een decoctum van schildpaddegal (Plinius, 1975, pag. 489, 493).

Omdat iedere goede observeerder kon constateren dat een salamander geen harig dier is, zocht men naar een andere verklaring voor het bestaan van salamanderwol. Men vond die door te beweren, dat salamanders een coconstadium kenden, dat dan de wol opleverde. Het is Marco Polo geweest, die, teruggekeerd van een tocht naar het Verre Oosten, in zijn reisverslag een verklaring geeft voor de verwarring van deze salamanderwol met een stof die ongetwijfeld asbest moet zijn:

Uit een zekere berg wordt salamandra gewonnen, een materie die wanneer ze verkruiemeld wordt vezels vormt die vroeger uit onwetendheid werden toegeschreven aan een dier. De salamanderwol wordt gedroogd, gestampt in een koperen vijzel en gewassen. De aarde die overblijft wordt verwijderd en de vezels worden gesponnen tot een stof die verre van wit is, maar in het vuur gebleekt wordt. Met hetzelfde procédé wordt de stof ook gereinigd (Costello, 1979, pag. 131).

Asbest was in vroeger tijden al met zijn vuurvaste eigenschappen bekend. Plinius (genoemd bij Topsell, 1973, pag. 219) heeft het al over de amiantussteen die ook wel asbest wordt genoemd en die op Cyprus gevonden wordt. Toenmalige experimenten die het onbrandbare karakter van met asbest geweven stoffen en van salamanderhuiden moesten bewijzen, vielen negatief uit: van de steen viel geen garen te spinnen en een salamanderhuid die in het vuur werd geworpen vloog in brand en de daarbij vrijkomende vloeistof vloog bijna in het gezicht van de onderzoeker (Topsell, 1973, pag. 219).

Paus Alexander, over wie Maerlant het in vers 619 heeft, had zijn vuurvaste mantel gekregen van de koning der Tartaren. In diens koninkrijk lag de provincie Chinchitalas waar in een berg met koper- en zilvermijnen ook een soort aarde wordt gedolven, die zich laat behandelen als wol. Na het delven moet de zon deze aarde drogen, die daarna in een mortier verpulverd moet worden. Dan zou het poeder tot een draad zijn te spinnen. Het kledingstuk dat vervolgens met deze draden gemaakt werd, was alleen maar te reinigen door het in het vuur te werpen (Topsell, 1973, pag. 220). Tegenwoordig is algemeen bekend, dat asbest niet zo'n prettige stof is. Je kunt er kanker van krijgen. Maerlant noemde in vs 607 als symptoom van een salamandervergiftiging, dat bij de getroffenenen de haren uitvielen. Bij Plinius wordt dit nog aangevuld met het symptoom kleurverandering van de huid. Beide symptomen kunnen veroorzaakt worden door kanker.

Salamanders waren ook gevaarlijke 'slangen' voor dieren die nuttig voor de mens waren. Zo nam men in vroeger tijden aan, dat dit onschuldig amfibie verzot was op melk. Om hun 'drankzucht' te bevredigen, zochten salamanders dan ook wel liggende koeien op om aan een uier te zuigen. Deze droogde na gebruik op en gaf nooit meer melk (Topsell, 1973, pag. 218).

De vier elementen aarde, water, lucht en vuur, werden in de Middeleeuwen nog symbolisch voorgesteld door dieren. Voor het vuur stond de salamander symbool en in die hoedanigheid werd hij beschouwd als een beeld van Christus. Zijn symboliek kent nog een andere denotatie. In de Middeleeuwen leerde men, dat de salamander, in het vuur levende, het goede onderhoudt en het slechte dooft. Zodoende symboliseert het dier ook de rechtvaardigheid. Het is misschien deze denotatie waardoor de Franse koning Frans I in zijn wapen de salamander liet opnemen met het devies *Nutrisco et extinguo* ('ik voed en ik laaf').

Verder is een salamander een attribuut van de kuisheid en de maagdelijkheid. Immers, deze deugden blijven te midden van hartstochten en zonden die rondom hen branden ongerept (Timmers, 1947, nrs. 1841-44).

Het theocentrische karakter van de Middeleeuwen liet geen gelegenheid voorbijgaan, om handelingen, voorwerpen e.d. te voorzien van een christelijk-symbolische moraal. Ook bij de salamander is dat het geval. Augustinus wijst in zijn boek *De stad van God* op de salamander om ongelovigen ervan te overtuigen, dat lichamen in de hel branden zonder te verteren: wie zou daaraan durven twijfelen als hij bedenkt dat ook een onaanzienlijk, sterfelijk wezen als de salamander in het vuur leven blijft, en zelfs *zonder* pijn te lijden, wat nog ongeloofwaardiger is dan de hellestraf (Augustinus, 1983, XXI, 2, pag. 1064)?

LITERATUUR

- Augustinus, A., 1983, *De stad van God*. Baarn/Amsterdam.
- Costello, P., 1979. *The Magic Zoo. The Natural history of Fabulous Animals*. London.
- Grzimek, B., 1973. *Het leven der dieren*. Deel VI, Reptielen. Utrecht.
- Maerlant, J. van, 1980. *Der Naturen Bloeme*. Ed. Dr. Eelco Verwijs, Leiden 1878. Ongewijzigde herdruk.
- Plinius, 1975. *Naturalis Historia*. Vol. VIII, Books xxviii-xxxii. Loeb Classical Library, Harvard University Press, London.
- Timmers, J. 1947, *Symboliek en Iconographie der christelijke kunst*. Roermond.
- Topsell, E., 1973. *The Historie of Serpents or The Second Booke of liuing creatures*. London 1608, reprint Amsterdam.
- White, T., 1960. *The Bestiary. A book of Beasts*. New York.